

varaq.

18. Tursunov S, Qobilov E., Murtazayev B., Pardayev T. Surxondaryo tarixi. – T: Sharq, 2004. – B. 608.

BUXORO AMIRLIGINING BOYSUN VA DENOVA BEKLIKLARIDA TA'LIM TIZIMI

Tojiyev Jasur,

Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya: Bugungi kunda Yangi O'zbekistonda ta'lim-tarbiya sohasida amalga oshirilayotgan tadbirlar, dastur va qonunlarni ishlab chiqish hamda amaliyotga tatbiq etishda bu borada Buxoro amirligi va uning tarkibida bo'lgan Boysun, Denov va Sherobod bekliklarida asrlar davomida rivojlanib kelgan boy tajriba maktabini o'rganish, tegishli saboq chiqarish muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Ta'lim tizimi, Boysun, Denov, madrasa, maktab, Hududiya, Sayyiod Otaliq, mudarris.

Аннотация: В разработке и реализации мероприятий, программ и законов в области образования в Новом Узбекистане сегодня используется школа богатого опыта, сложившаяся на протяжении веков в Бухарском эмирате и входящих в его состав провинциях Байсун, Денов и Шерабад. важно учиться, извлекать соответствующие уроки.

Ключевые слова: Система образования, Байсун, Денов, медресе, школа, Худудия, Саййод Аталиқ, мударрис.

Abstract: In the development and implementation of the activities, programs and laws in the field of education in New Uzbekistan today, the school of rich experience that has developed over the centuries in the Bukhara Emirate and its constituent provinces of Boysun, Denov and Sherabad it is important to learn, to issue relevant lessons.

Key words: Educational system, Boysun, Denov, madrasa, school, Hududiya, Sayyiod Ataliq, mudarris.

Mamlakatdagi siyosiy vaziyat tahlilining ko'rsatishicha, bu davrda huquqsizlik, tashqi

aloqalar cheklanishi natijasida kuchaygan biqlik sharoiti nafaqat ijtimoiy sohada, balki madaniy hayotda ham turg'unlikni kuchaytirgan. Xususan, ta'lim tizimida bu holat yaqqol ko'zga tashlangan.

An'anaviy ta'lim tizimi ikki bosqichdan iborat edi: quyi (boshlang'ich ta'lim) va yuqori (madrasa) bosqich. Maktablar davlat tomonidan mablag'lashtirilmagan. Ular idora qilinishi va ta'minoti jihatidan asosan ikkiga bo'lingan: umumiy va hususiy[3;908]. Buxoro amirligi hududlarida mavjud bo'lgan maktablarda bolalarning o'qish muddati ularning iqtidori va qobiliyatiga qarab kamida 6 yil, uzog'i bilan 10 yilni tashkil etgan.

Maktab binolari zarur shart-sharoitga ega emas edi. Vaqfnomalarda qayd etilishicha, ular yog'och, xom va pishiq g'ishtdan bino qilingan[9]. Maktab binosi odatda bir xonadan iborat bo'lib, bolalar bo'yra yoki sholcha ustida o'tirishar[10], xonalar kichik, tor va yaxshi yoritilmagan, sanitariya-gigiena talablariga javob bermagan, o'quvchilar o'tiradigan joy nam va zax bo'lgan[11].

Boshlang'ich maktablar asosan gular va masjidlar, ba'zilar esa madrasalar qoshida bo'lgan[1;55]. Shahar va qishloqlarning qariyb barchasida bunday maktablar faoliyat yuritgan[12]. Maktablarda o'g'il va qiz bolalarga alohida, ajratilgan holda ta'lim berilgan. O'g'il bolalar masjid, madrasa va qorixonalarda, qiz bolalar esa otin oyilar uyida yoki o'z xonadonlarida o'qitilgan. Maktablar asosan musulmonlarning xayr-ehsonlari yoki mahallalarda yashovchi aholining umumiy mablag'lari hisobidan qurilar edi[8;210].

Maktabda bolalarning o'qishi uchun to'lov ota-onalar tomonidan qoplanib, bir yillik to'lov har bir bola uchun 1 tildan 3

tillogacha mablag'ni tashkil qilar edi. Bundan tashqari, ota-onalar mullaga xalat, ko'ylak, etik, kovush kabi buyumlar olib berishgan. Shuningdek, bola Qur'on o'qishga o'tganda va har bir porani yod olganda farzandlarining ustozini turli sovg'a-salomlar bilan siylashgan[8;211].

Maktablarda o'quvchilar dastlab iymon masalasiga oid "Kalimayi shahodat" va "toyiba"ni yodlashgan. Undan so'ng arab alifbosini o'rganib, "Haftiyak" kitobini o'qishgan[2], uni tugatgandan so'ng esa "Tajvid" kitobini, keyin esa "Chor kitob"ni mutolaa qilishgan. "Chor kitob"da bolalarga islom dinining asosiy qoidalari o'rgatilgan. N. Xanikov Buxoro maktablarida 8 ta o'qish kitobi: Alifbo, Qur'on, Farzi ayn, Chor kitob, Dodbi, Hofiz Sheroziy, So'fi Olloyor (Allohyor)ning "Maslak-ul muttaqiyn", Mirzo Bedil asarlari o'qitilganini ta'kidlaydi[8;213].

Madrasa [13;740] oliy o'quv dargohi hisoblanib, arab tilida dars o'tiladigan joy degan ma'noni anglatgan. Hujra madrasaning ichidagi xonalarni bildiruvchi nom bo'lib, arab tilida "xona" tushunilgan[14;517]. Qorixona[13;691] esa o'quv dargohlarining bir turi hisoblanib, unda asosan Qur'on hofizlari tayyorlangan[1;55].

Madrasalarda ta'lim jarayoni boqichma-bosqich davom etib, diniy ta'lim bilan birgalikda tibbiyot, geografiya va tarix fanlaridan ham darslar o'tilgan[5;91].

XIX asr oxiri - XX asr boshlariga kelib, Boysundagi ilmiy-adabiy muhit o'ziga xos o'rin egalladi. Bunga 1868-yilda Boysun bekligini tashkil etilishi va beklidagi qo'sh madrasa hamda yuzlab machitlarni faoliyat ko'rsatishi sabab bo'ldi. Faqatgina shahar markazida 22 ta machitlar faoliyat ko'rsatgan. Boysun Xisor, Boljuvon, Dexinav va Sherobod beklklarini chorhasida joylashganligi, o'zini go'zal tabiati, so'lim go'shalari bilan insonni maftun etganligi tarixiy manbalarda yozib qoldirilgan.

Boysunning Tuzbozor mahallasiga burulishida (hozirgi «Samo» kinoteatri o'rnida) 1870-yilda Buxoro amiri Muzaffarxon davrida me'moriy yodgorlik hisoblangan «Hududiya» madrasasi qurilib, oradan ozroq vaqt o'tgach ikkinchi madrasa

Buxoro amiri Abdulahadxon davrida qurulib foydalanishga topshirilgan. Bu madrasalar qo'sh madrasa deb nom olgan. Madrasa hovlisida usti gumbaz qilib berkitilgan yopiq suv havzasi-sardoba bo'lib, darvozadan kiraverishda chapda darsxona, o'ngda masjid, hovli to'rida esa xonaqoh joylashgan. Madrasada muddaris, mutavalli, muazzin, farrosh va qoravullar uchun maxsus hujralar bo'lgan.

«Hududiya» madrasasida muddarislar Mullo Xudoyberdi Boysuniy, Mullo Holl Oxund, Mirzo Abduholiq va boshqalar ilmu tahlil bilan shug'ullangan.

Madrasa faqat me'moriy yodgorlik bo'lmasdan, tarixiy va madaniy jihatidan ahamiyatli bo'lgan. Bu yerda Boysuniy taxallusi bilan ijod qilib, nom qozongan Masexo ibn Qozi Mullo Muntaxoyi Boysuniy, Mullo Holl Oxund, Mullo G'ulom Muhammad Ali, Mirzo Abduholiq, Jo'ra Mullo Mirzo o'g'li, Mullo Sharif, Mullo No'mon, Mullo Xudoyberdi Boysuniy, Mullo Do'stmuhammad Nodir Boysuniy, Mufti Ravshan, Mullo Norqul, Bo'rixo'ja Qodirxo'ja o'g'li, Sayid Ataqlubek, Sharifmaxsum va boshqalar tahsil olishgan[7].

Surxon vohasi tarixiy va tabiiy obidalar silsilasida Denovning ham faxrlansa arzigulik arxitektura g'azallari bitilgan. Sayyid otaliq madrasasi haqida shunday deyish mumkin. Denov bekligida Sayyid otaliq madrasasi amirlikda alohida o'ringa ega edi. Bu madrasa Buxorodagi Ko'kaldosh va Mir Arab madrasalariga o'xshatib qurilgandi. Ma'lumotlarga ko'ra, madrasada 400 ga yaqin talaba tahsil olib, talabalarga 33 ta mudarris saboq bergan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Boysun bekligida ikkita madrasa, 100 dan ortiq masjid bo'lib, ularda ma'orif, madaniyat va diniy aqidalar bo'yicha mashg'ulotlar olib borilganligi ta'kidlanadi[4;14].

Madrasaning yuqorida naql etilgan tarixi asossizdir. Shuningdek, mahalliy aholi orasida madrasa binosi XIX asrning o'rtalarida Abdulkarim dodxoh hukmronlik qilgan davrda qurdirilgan fikr ham mavjud. Bu fikrlar umuman asossizligi Mahmud ibn Valining XVII asrda yozilgan «Bahr ul-olam» kitobida

Denovda ikkita madrasa binosi mavjud ekanligi qayd etilishi bilan ham isbotlanadi (N.A.Maevning «Hisor vodiysi haqida ocherklar (1879 yil) kitobida ham shu fikr tasdiqlanadi).

Biz to'xtalmoqchi bo'lgan asosiy fikr quyidagicha. 1988 yil iyul oyida arxitektor T.F.Jukova «O'zbekiston arxitekturasini va qurilishi» jurnalida quyidagilarni chop etgandi: «Denovdagi madrasa binosi XVII asr tarixiy obidasidir. Bu madrasaning qurilishi Buxoro jo'yboriy xojalari bilan bog'liq. Jo'yboriy xojalariga Buxoro xonlari doimo katta iltifot ko'rsatib kelishgan. Ular jo'yboriy shayxlariga yerlar, pul, qimmatbaho sovg'alar berib, iloji boricha ular bilan qarindoshlik rishtalarini bog'lashga harakat qilgani ma'lum. Ana shundaylardan biri ashtarxoniylardan Imomqulixon (1611—1642 yillarda hukmdor) Buxoro taxtiga o'tirgach, singlisini Tojiddin Xoja Hasan Jo'yboriyga nikohlab beradi va unga in'om sifatida Buxorodagi Pirmast va Hisordagi Denov yerlarini muhrlab tortiq etadi. Shuningdek, 20 ming tanga, bir qancha tuya, ot uyurlari in'om etadi. Hukmdor in'om etgan yerlar jo'yboriylar tomonidan mustaqil boshqarilgan va bu yer egalari «otaliq» maqomi berilgan. Tojiddin Xoja Hasan Jo'yboriy o'z mablag'i evaziga Denovda ikkita madrasa qurdiradi. Tojiddin payg'ambarzodalar avlodiga mansub bo'lganligi tufayli el orasida sayyid unvoniga ega edi. Shu sababdan madrasa uning nomi bilan Sayyid otaliq nomi bilan atalgan va u 1612—1628 yillar davomida qurib bitkazilgan».

Madrasa qurilishiga Denovning markazi tanlanganligi ham bejiz emas. Bu joy o'zining ob-havosi, suvi bilan boshqa joylarga nisbatan har tomonlama qulay edi. Madrasaning g'ishtlari Zahartepa qishlog'i tuprog'idan olingan, g'ishtlari o'sha joyda mavjud bo'lgan katta g'isht pishiriladigan xumdonlarda pishirilgan. Madrasa poydevorining chuqurligi 5,5 metr bo'lib, unga bir necha qator qamish to'shalib pishgan g'ishtlar bilan alohida usulda terib chiqilgan. Madrasa binosini, yuqorida aytib o'tganimizdek, usta Ahmad Muhammad Buxoriy qurgan. U 114 hujradan iborat Qur'oni karimda ham 114 sura bor. Madrasa

hujralari soni Qur'oni karim suralari soniga qiyos qilingani bilan ham diqqatga sazovordir[6].

Tojiddin Xoja Hasan Jo'yboriy Naqshbandiya tariqatini mukammal bilgan, unga ixlosi baland shayxlardan edi. Shu sababli Denov zamini unga in'om qilingach, mahalliy xalq orasida Naqshbandiya tariqatini yoyish maqsadida madrasa qurgan bo'lishi ehtimoldan yiroq emas. Mahalliy xalq madrasa qurilishini Naqshbandiya tariqati bilan bog'lashi asosida Shayx Alouddin Attor Valiy varianti kelib chiqqan. Darhaqiqat, Ashtarxoniylar davlatida ham xuddi Shayboniylar davlatidagi kabi poytaxt Buxoro yaqinidagi Jo'ybor qishlog'idan chiqqan Jo'ybor xojalari katta ta'sirga ega edi. Shayx Muhammad Islom (1493—1563) va uning avlodlaridan Xoja Sa'd (1531—1585) hamda Tojiddin Xoja Hasan (1574—1646) kabi yirik Jo'ybor xojalarining Buxoro, Samarqand, Qarshi, Mavrdan tashqari viloyatlarda ham katta yer maydonlari bo'lib, bu mulklar meros tariqasida avlodlardan avlodga o'tgan va barcha soliqlardan ozod etilgan.

Sayyid otaliq majmuasi qurilgan kezlarda Buxoro xonligini Imomquli Bahodirxon boshqargan, o'zidan oldingi hukmdorlardan farqli o'laroq, mamlakatda hukm surayotgan feodal urushlarga chek qo'yishga va markaziy hokimiyatni mustahkamlashga erishgan edi. Imomqulixon Balx va Xorazmni Buxoro xonligiga birlashtirmagan bo'lsa-da, qozoqlar, qalmiqlar, mo'gullarga qarshi muvaffaqiyatli kurashib, xonlik hududini shimoli-sharqqa kengaytirgan edi. Umuman, tarixchilar Imomqulixon davrida mamlakatda osoyishtalik va farovonlik bo'ldi, shaharlar va qishloqlar ravnaq topdi, deya e'tirof etishadi. Tabiiyki, Surxon vohasining barakali mintaqasi bo'lmish Hisor va uning markazi Denovda ham ma'rifiy va madaniy hayot izga tushgan, madrasa qurishga ehtiyoj tug'ilgan edi.

Sayyid otaliq madrasasi «qo'sh» shaklida qurilgan. Arxitekturada «qo'sh» deb, ikki bino fasadining bir-biriga qarama-qarshi qurilishiga aytiladi. Denovda madrasa va xonaqo fasadlari bir-biriga qarama-qarshi qurilgan, ularning ko'ndalang o'qi ikkala inshoot o'rtasidan

o'tgan. O'rtadan o'tgan yo'l esa Denovbegi qo'rg'oniga eltar edi. XVI asrda Buxorodagi Abdullaxon va Modarixon, Ulug'bek (1420) va Abdulazizxon, Domla Tursunjon va Muhammadyor otaliq madrasa va xonaqolari bir-biriga qarama-qarshi qurilgan, ko'ndalang o'qlari ikki bino o'rtasidan o'tgan yo'l bo'lgan.

Yana bu shunisi bilan e'tiborliki, XVI—XVII asrlarda qurilgan binolar o'rtasidan o'tgan yo'l albatta biror e'tiborli yoki mo'tabar joyga olib borgan. Masalan, aytib o'tilgan Domla Tursunjon va Muhammadyor otaliq madrasasi va xonaqosi orasidan o'tgan yo'l Buxoro Arkiga, Xivadagi Qutlug'murod inoq va Olloqulixon madrasalari orasidan o'tgan yo'l mahobatli maydon tashkil etib, Xivaning Polvondarvozaga chiqish joyiga, Qo'qonda Madalixon va Sulton Murodbek madrasalari orasidan o'tgan yo'l g'isht ko'priikka olib chiqqan (bu inshootlar asosan XVIII—XIX asrlarda qurilgani tufayli «qo'sh usuli» XVI—XVII asrlardan keyin ham saqlanganini kuzatamiz). Denovdagi Sayyid otaliq madrasasi va xonaqosi orasidan o'tgan yo'l Denov begi qo'rg'oniga olib borishi bu tarixiy obida XVI—XIX asrlar udumi asosida qurilganligidan dalolatdir.

Bu fikrni O'zbekiston Respublikasi Madaniyat ishlari vazirligiga qarashli tarixiy obidalarni ilmiy o'rganish va loyihalash instituti xodimlari ham ma'qullaydilar. Denovdagi madrasa va xonaqo qurilishining asosiy xarakterli tomoni shundaki, madrasa shimoldan janubga yo'naltirilgan. Bu holatda, birinchidan, madrasa ichidagi masjidning qibla tomoni (mehrobi) tashqi devorga taqaladi, ikkinchidan, shu holatda joylashtirilsa, iqtisodiy jihatdan kamxarajat, shu bilan birga, hujralar sonini ko'paytirish mumkin. Hujralarning asosiy qismi (80 foizi) kirish va deraza tomonlari qiblagga yo'naltirilgan. Bu esa, o'z navbatida, islom amallarini bajarishda durust sharoit yaratib beradi. Binoning bunday

yechimi XV—XVI asrlarga xos bo'lib Buxorodagi Ulug'bek, Ko'kaldosh, Abdullaxon madrasalari aynan shu uslubda qurilgan.

Sayyid otaliq madrasasida avval sakkizqirrali ustun bilan yopilgan ayvonga kirasiz, so'ngra chap va o'ng tarafda «P» shaklda yopilgan gumbazli masjid va miyonsaroy (darsxonaga) o'tasiz. 114 ta hujraning har birida o't yoqish uchun olovxona, ikkinchi qavatida har bir hujrada ko'chaga qaragan balkon va arkdan iborat bezak berilgan. Bunday holatni Buxorodagi Ko'kaldosh (1578 yil), Abdullaxon va Modarixon (1580-yillar), Bozori Go'sfand (1670-yillar), Xiva va Qo'qondagi madrasalar qurilishida ham uchratish mumkin.

Sayyid otaliq madrasasi XVII asrning boshlarida qurilganligini arxitektura nuqtai nazaridan isbotlovchi dalillar talaygina. XVI—XVII asrlarda qurilgan binolarga o'xshash tarixiy obidalar keyinchalik qurilmagan. Keyingi qurilgan tarixiy obidalar XVI—XVII asrlar obidalaridan sezilarli farq qiladi, ba'zilarida esa umuman o'xshashlik alomatlari yo'q. Yuqorida aytib o'tilganlarga asoslanib, Sayyid otaliq madrasasi 1612—1628 yillar davomida Tojiddin Xoja Hasan Jo'yboriy boshchiligida qurilgan deb ishonch bilan ayta olamiz. Jumladan, xonaqoni ham madrasani bunyod etgan usta barpo qilgan deyimiz mumkin.

Xulosa qilib aytganda, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Buxoro amirligida ta'lim tizimi o'tgan asrlar an'anasi asosida davom etadi. Boshlang'ich maktablar asosan guzar va masjidlar qoshida, ba'zilar esa madrasalar tarkibida bo'lib, hukumat tomonidan maktablar qurishga e'tibor berilmagan. Boshlang'ich maktablarda o'qitish, ta'lim-tarbiya berish usuli zamon talablaridan ancha orqada qolgan edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdusattor Jumanazar. Buxoro ta'lim tizimi tarixi. Toshkent. 2017. – B. 55.
2. Наливкин В. Школа у Туземцев Средней Азии // Туркестанский ведомости, 1898. 8 август.
3. Niyoziy Rajabzoda. Ibtidoiy maktablarimizning tartibsizligi yoxud taraqqiyotning yo'li // Oyina. - Samarqand, 1914. - № 38. – B. 908.

4. Nor Hayit, Tohir Usmon. Kurash yo'llari. – I. 1992 y. – B. 14.
5. Логофет Д.И. Страна безправия Бухарское ханство... СПб. 1909. – С. 91.
6. Tursunov S., Rashidov Q. Boysun. Toshkent: Akademnashr, 2011. –B. 560.
7. Tursunov S., Turdiyev T. Denov. –Toshkent: Fan, 2009. –B. 501.
8. Хаников. Н. Описание Бухарского ханства. СПб. 1843. С. 211, 213.
9. O'zR MDA. 323-fond, 1-ro'yxat, 1116-ish, 1-varaq.
10. O'zR MDA, 47-fond, 1-ro'yxat, 333-ish, 7-varaq.
11. O'zR MDA, 47-fond, 1-ro'yxat, 333-ish, 9-varaq.
12. O'z MA, 1010-jamg'arma, 1-ro'yxat, 66-ish, 91- varaq.
13. Farhangi tafsirii zaboni tochiki. Iborat az 2 child. Childi 1. A-N. Zeri tahriri S.Nazarzoda, A.Sanginov, S.Karimov, Mirzo Hasani Sulton. – Dushanbe, 2008. – B. 691, 740.
14. Farhangi tafsirii zaboni tochiki. Iborat az 2 child. Childi 2. A-N. Zeri tahriri S.Nazarzoda, A.Sanginov, S.Karimov, Mirzo Hasani Sulton. – Dushanbe, 2008. – B. 517.

МУСТАҚИЛЛИКНИНГ ДАСТЛАБКИ ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОН ВА МАРКАЗИЙ ОСИЁ РЕСПУБЛИКАЛАРИ ЎРТАСИДА МАДАНИЙ АЛОҚАЛАР

Ўролова Малика Тўлқин қизи

Термиз давлат педагогика институти ўқитувчиси
orolovamalikagmail.com

Аннотация: Мазкур мақолада, Мустақилликнинг дастлабки йилларида Ўзбекистоннинг Марказий Осиё республикалари билан маданий- маърифий алоқалари маданий тадбирлар, алоқаларнинг тамомила янгича кўриниши эътироф этилади. Юртимизда олиб борилаётган кенг кўламли ислохотлар замирида, халқлар ўртасидаги дўстлик, қариндошчиллик муносабат-ларининг яънада мустаҳкамланаётганлигидан далолат беради.

Калит сўз ва иборалар: Маданият, театр, маданият маркази, дoston, қариндошчиллик, маънавий -маърифий кеча, дўстлик ва биродарлик,

Аннотация: В данной статье признаны культурно-просветительские связи Узбекис-тана с республиками Средней Азии в первые годы независимости, культурные мероприятия, совершенно

1991 йил 31 август юртимиз тарихида муҳим сана бўлиб қолди. Негаки, кўп йиллар давомида қутилган миллий кун, Мустақилликка эришилган сана этиб белгиланди. Мустақил Ўзбекистон Республикаси айни дамда ўзининг сиёсий,

новый облик отношений. Это показывает, что дружба и родственные связи между народами крепнут в условиях проводимых в нашей стране масштабных реформ.

Ключевые слова и фразы: Культура, театр, культурный центр, эпос, родство, духовно-просветительская ночь, дружба и братство

Annotation: In this article, the cultural and educational relations of Uzbekistan with the republics of Central Asia in the first years of independence, cultural events, and a completely new look of relations are recognized. It shows that friendship and kinship relations between peoples are getting stronger in the context of large-scale reforms being carried out in our country.

Key words and phrases: Culture, theater, cultural center, epic, kinship, spiritual-educational night, friendship and brotherhood

иқтисодий, маданий, ижтимоий ва бошқа барча соҳадаги фаолиятини мустақил, ўз йўналиши, ўзига хос бошқарув тизими асосида амалга ошириш имкониятига эга бўлди. Шу жумладан, қардош халқлар билан маданий соҳада ҳам кенг кўламли алоқалар йўлга қўйилди.